

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ: ПОНЯТТЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

PUBLIC PARTICIPATION IN PUBLIC ADMINISTRATION AT THE LOCAL LEVEL: CONCEPTS AND ENSURING MECHANISMS

Домбровський О.І., к.і.н., доцент, професор МКА
ПАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна академія управління персоналом»

Багір'янець Д.П., студент 2 курсу
групи ТУод-4-21-М1ДрСл (2,0 здс),
спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування»
ПАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна академія управління персоналом»

Стаття присвячена дослідженню поняття та механізмів забезпечення участі громадськості у здійсненні публічного адміністрування на місцевому рівні. Встановлено, що під участю громадян у публічному адмініструванні слід розуміти співпрацю громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування з метою вироблення управлінських рішень згідно з межами компетенції цих органів, що в свою чергу має результатом підвищення рівня поінформованості населення щодо власних прав і свобод, актуальних проблем соціально-політичного розвитку, а також сприяння реалізації механізмів громадської участі. Визначено, що механізми забезпечення участі громадськості у публічному адмініструванні являють собою безпосередні шляхи здійснення участі громадян у здійсненні публічних справ та формуванні публічної політики. Встановлено, що участь громадян у здійсненні публічного адміністрування, може розглядатися у двох аспектах:

як політичне право особи та як соціальний інститут функціонування демократичної публічної влади. Проаналізовано, що участь громадян у публічному адмініструванні проявляється у багатьох сферах демократичного врядування, зокрема на етапах формування державних інституцій (через вибори), планування їх діяльності (через референдуми), сприяння прийняттю державних рішень (законодавчі ініціативи, громадські слухання, консультації), контролю за їх діяльністю (громадська експертиза та нагляд). Визначено, що механізми забезпечення участі громадськості у публічному адмініструванні складають систему нормативно-правових та публічно-управлінських механізмів, що створюють легітимні умови й засоби реальної участі соціально активних громадян в управлінні публічними справами, зокрема через їх залучення до публічного управління. Встановлено, що система участі громадськості у публічному адмініструванні необхідна не лише для реалізації прав громадян, а й для функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: публічне адміністрування, участь громадськості у публічному адмініструванні, реалізація прав, співпраця.

The article is devoted to the study of the concept and mechanisms of ensuring public participation in the implementation of public administration at the local level. It has been established that the participation of citizens in public administration should be understood as the cooperation of citizens with state and local self-government bodies in order to make management decisions in accordance with the limits of the competence of these bodies, which in turn results in an increase in the level of awareness of the population regarding their own rights and freedoms, current problems social and political development, as well as promoting the implementation of public participation mechanisms. It was determined that the mechanisms for ensuring public participation in public administration are direct ways of citizens' participation in the implementation of public affairs and the formation of public policy. It was established that the participation of citizens in the implementation of public administration can be considered in two aspects:

as a political right of an individual and as a social institution for the functioning of democratic public power. It was analyzed that the participation of citizens in public administration is manifested in many spheres of democratic governance, in particular at the stages of the formation of state institutions (through elections), planning of their activities (through referenda), assistance in the adoption of state decisions (legislative initiatives, public hearings, consultations), control over their activities (public examination and supervision). It was determined that the mechanisms for ensuring public participation in public administration constitute a system of regulatory and public management mechanisms that create legitimate conditions and means of real participation of socially active citizens in the management of public affairs, in particular through their involvement in public administration. It was established that the system of public participation in public administration is necessary not only for the realization of citizens' rights, but also for the functioning of state authorities and local self-government.

Key words: public administration, public participation in public administration, realization of rights, cooperation.

Процеси творення державності України потрапляють під значний вплив відносин держави та громадян, котрі є досить не однозначними. Коли в кінці 20 століття суспільство переходило до ідеалів демократії, воно в певній мірі втратило політичний та правовий орієнтир. При цьому, досить складно відбувався перехід від дезорієнтації суспільства в усіх сферах життя до стабільного розуміння майбутнього державного впорядкування та правової системи, правових принципів та політичних цінностей. Проте, навіть за цей складний, але інформативно насичений період суспільство так і не отримало довіри до державних інститутів та не зменшило прояви правового нігілізму.

Український народ обдарований духовно значущою культурною спадщиною та правовою традицією з демократичним і правовим підґрунтям, але це саме по собі не може подолати ідеологічну спадщину. На нашу думку, окрім зміни поколінь, для цього необхідна цілеспрямована правова політика з боку держави на рівні стратегії розвитку

права і держави, яка є акумулюючим і фундаментальним трампліном для розвитку всього соціального, правового і політичного простору. Така стратегія має ґрунтуватися на визначенні ролі народного волевиявлення у розвитку держави, важливості привілейованих цінностей та домінування прав і свобод людини над усіма іншими явищами.

Питання участі громадськості у здійсненні публічного адміністрування завжди була предметом для наукових досліджень, зокрема Б.Авер'янова, І.Абрам'юка, О.Бандурки, С.Верби, В.Головка, Ю.Тихомирова та інших вчених. Проте, через активні політичні процеси, які відбуваються у сучасній Україні, дане питання набуває особливої актуальності та потребує додаткового вивчення.

Концептуально-методологічне значення інституту в контексті правових, політичних і соціальних реформ та пошуку оптимальної організаційної моделі публічних інститутів, недостатній науковий аналіз інституту в загальної теоретичній юриспруденції та потреба в обґрунтованій

науковій позиції щодо питання взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства – все це і є проблемами участі громадян в публічному адмініструванні.

Проблематика участі громадян у здійсненні публічної влади набуває особливої актуальності у період розбудови правової держави. «Влада має спиратися на підтримку народу і формуватися народом, тобто народу має бути властиво волевиявлення, особливо у важкі, переломні роки, у приблизно таких умовах», як, вказує О. Бандурка, «...зараз перебуває Україна» [1, с. 36].

На нашу думку, участь громадян у здійсненні публічного адміністрування, може розглядатися у двох аспектах:

1) як політичне право особи;

2) як соціальний інститут функціонування демократичної публічної влади. «Участь у здійсненні публічного адміністрування як політичне право особи передбачено від прийняття першого ґрунтового міжнародного документа - Загальної декларації прав людини, яка заклала основи сучасної світобудови і визначила людину як цінність у праві та політичному житті, права людини значно розширилися в матеріальному та сутнісному вимірі, і досі є основними природними можливостями індивідуума для особистого життя, реалізації та розвитку себе в соціумі. Відтак можна говорити про розмежування прав людини і громадянина. Громадянин це особа, яка належить до постійного населення певної держави, має нормативно закріплені статус, користується захистом держави і в межах її території, і поза нею. Громадянин має певні особливості, що надають йому можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин» [2].

Бути громадянином, зазначає Б. Барбер, «означає брати участь в усвідомленому способі буття, що припускає усвідомлення існування інших осіб і здійснення спільної діяльності разом з ними» [3, с. 259]. Бути громадянином держави означає мати всередині почуття гордості за батьківщину та мати з нею ментальний зв'язок. Згідно статистичних даних, позитивним та динамічним є ріст гордості українців за свою державу. Громадяни і держава пов'язані між собою стійким правовим зв'язком, який проявляється у взаємних правах і обов'язках, чітко визначених у законодавстві кожної держави. Громадяни мають певні права та обов'язки по відношенню до держави, яка гарантує захист прав та інтересів громадян на своїй території та за її межами. Порівняно з іншими групами, громадяни мають більше прав впливати на владу та брати участь у суспільному житті.

Тепер звернемо увагу на іншу особливість участі громадян в публічному адмініструванні. Громадяни класично обирають ті форми участі, які заохочуються владою. Зокрема, вони беруть участь у виборах та референдумах, але не так багато у громадських радах, мало хто подає пропозиції щодо покращення діяльності органів влади тощо. І це не варто списувати виключно на громадянську активність. Політична влада створює передумови для закритості та безконтрольності. На цю особливість української політики звертає увагу у своїй докторській дисертації сучасний політолог Н. Ротер. «Характер взаємодії влади і громадян актуалізує проблему політико-правового та інституційного забезпечення політичної участі громадян у виборчі періоди. Адже сьогодні як правлячі, так і опозиційні прошарки еліти фактично не визнають політичної суб'єктності громадян у позавибірчих ситуаціях, що не сприяє освоєнню останніми всього комплексу автономної за своєю суттю і звичаєвої за формою політичної участі. Той факт, що громадяни перетворюються на ресурс влади, на жаль, іноді фізичний, а не політичний, спонукає до пошуку оптимальної моделі політичної участі громадян у міжвиборчому політичному дискурсі» [4, с. 5].

Участь проявляється у багатьох сферах демократичного врядування, зокрема на етапах формування державних інституцій (через вибори), планування їх діяльності (через

референдуми), сприяння прийняттю державних рішень (законодавчі ініціативи, громадські слухання, консультації), контролю за їх діяльністю (громадська експертиза та нагляд) тощо. З вищезазначеного можна зробити висновок, що система участі необхідна не лише для реалізації прав громадян, а й для функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. З точки зору теоретичного аналізу участі варто проаналізувати не лише поняття, а й форми участі, оскільки можна сказати, що усталеного розуміння цього поняття не існує.

Ю. Тихомиров у своїх працях розрізняє три основні форми участі громадян у здійсненні влади:

а) безпосередня, коли все населення або його частина бере участь у вирішенні питань державного життя;

б) представницька, коли такі питання вирішують виборні представники; в) професійна, яка означає виділення для виконання поточних і спеціальних функцій управління особливого прошарку людей.

Це пояснюється тим, що професійні форми участі фактично є похідними від представницьких форм участі, які більшість науковців не вважали за доцільне відокремлювати.

С. Гантінгтон та Д. Нельсон, представники консервативного напрямку в політичній думці, поділили типи політичної дії, що охоплюють політичну участь, на дві великі групи: автономну та мобілізовану. Автономна політична участь характеризується добровільним характером, раціональними мотивами та підкріплена розвиненими уявленнями про політику. З іншого боку, мобілізована політична участь досягається за допомогою маніпуляцій, таких як насильство, примус, залякування та економічні санкції, або має неполітичні мотиви. Мобілізована політична участь характерна для тоталітарних режимів, які намагаються символічно залучити маси до політичного процесу та імітувати їхню політичну підтримку. Саме тому дослідники справедливо пов'язують політичну участь з режимами, які існують у державі.

Науковці Л. Пай та С. Верба виділяють чотири основні форми участі: участь у виборах, участь у виборчих кампаніях, групова діяльність на рівні громади та політичні контакти між взаємопов'язаними індивідами. Далі пропонується нове бачення структури участі, яке конкретизується в таких формах реалізації: участь громадян у виборах, вирішення конкретних проблем (наприклад, участь у громадських ініціативах), партійна діяльність (членство в партії), громадянська непокоря та насильство проти людей і власності [5, с. 44].

Вважаємо можливим розглянути наступну класифікацію форм участі за такими критеріями:

1) за видами публічної влади, в яких громадяни здійснюють участь: у державній та муніципальній владі;

2) за учасниками: тільки громадяни певної держави (вибори, референдуми, участь в діяльності політичних партій); всі особи, незалежно від наявності громадянства (мітинги, рухи, демонстрації тощо);

3) за часом: одноразові, тривалі;

4) за періодом: виборча, міжвиборча;

5) за наслідками: успішні (досягається компроміс між громадянським суспільством та державною владою), неуспішні (компромісу не вдається досягнути);

6) за гуманітарною складовою: мирні, військові;

7) за ступенем масовості: масова, групова, колективна, індивідуальна;

8) за правовим змістом: законна, незаконна (захоплення державних будівель, псування державного майна, незаконне застосування зброї);

9) за сферою: політична, економічна, соціальна, культурна, освітня, екологічна тощо;

10) за масштабами: місцева, регіональна, загальна;

11) за стадією здійснення публічної влади: на стадії формування публічної влади, стадії функціонування публічної влади, контрольній стадії;

12) за формою здійснення: вибори, референдум, індивідуальні та колективні звернення, участь у діяльності політичних партій, громадська ініціатива та консультування; експертиза та моніторинг тощо.

Враховуючи різноманітність форм імплементації та важливість кожної з них у конкретному випадку, у підрозділі 3 це питання розглядається більш детально.

Здійснення участі громадськості у публічному управлінні реалізується через певні механізми участі. Як зазначає М. Гирик, «такі механізми складають систему нормативно-правових та публічно-управлінських механізмів, що створюють легітимні умови й засоби реальної участі соціально активних громадян в управлінні публічними справами, зокрема через їх залучення до публічного управління».

Нормативно-правові механізми представлені ієрархічною системою нормативно-правових актів, що закріплюють право громадян на участь в управлінні публічними справами; визначають правовий статус інститутів громадянського суспільства; визначають процедурно-процесуальні механізми взаємодії громадянського суспільства та правової держави і впливу громадськості на публічне управління тощо. Публічно-управлінські механізми є системою суб'єктів, уповноважених забезпечувати реалізацію впливу громадськості на публічне управління, забезпечувати зворотний зв'язок між суб'єктами публічного управління та громадськістю, доводячи до відома останньої результати втілення її пропозицій, рішень тощо [6, С. 196].

О. Чуб поділяє механізми участі громадськості на такі, що закріплені у конституційному законодавстві й такі, що не закріплені Конституцією України. До останніх науковець відносить механізми громадської участі, завдяки яким громадськість долучається до розробки законопроектів, вироблення і реалізації проектів державних політичних рішень. До числа таких належать консультації з громадськістю, громадські експертні консультативні ради при вищих державних органах; громадські обговорення законопроектів та інших рішень тощо. Крім того, громадськість має право здійснювати громадський контроль, наприклад, через систему регулярних зустрічей і звітів не лише народних депутатів, а й посадових осіб органів публічного управління перед громадянами; а також брати участь у роботі політичних партій, участь у політичних кампаніях, проведенні правових освітніх і виховних заходів тощо [7].

Деяко інший розподіл механізмів участі громадськості у публічному управлінні вбачають науковці, які співвідносять у залежності від форм участі народу у здійсненні влади. За І. Абрам'юком, у публічному управлінні діють представницькі механізми (механізми представницької демократії) та механізми безпосередньої або прямої участі (механізми демократії участі або партисипативної демократії). Перші забезпечують опосередковану участь громадськості в управлінні публічними справами, що здійснюється від імені громадян через уповноважених представників та органів публічної влади; в той час, як до останніх відносять ті, що надають право громадянину особисто брати участь в управлінні державою, а не через іншу уповноважену особу чи орган, у тому числі через участь у процесах підготовки, ухвалення управлінських рішень та контролю за їх реалізацією. Науковець підкреслює, що поява механізмів демократії участі стала ознакою визнання недостатності механізмів представницької демократії й виникнення потреби їх доповнення та розширення з метою досягнення кращого врахування інтересів кожного члена громади на місцевому рівні, та громадянина у державі. Ці форми демократії не можуть і не повинні підмінювати одна одну, навпаки ефективне управління полягає у збалансованому поєднанні цих двох видів демократичних механізмів.

Механізми представницької демократії здійснюють непостійний вплив, адже вибори або референдуми від-

буваються періодично, а механізми безпосередньої участі дають можливість громадянам брати участь в управлінні державою тоді, коли громадянин або інститут громадянського суспільства буде вважати процедурами чинного законодавства.

Деяко інший розподіл механізмів участі громадськості у публічному управлінні пропонують В. Федоренко та В. Головки, які поділяють їх не на дві групи механізмів, а на три: представницьку (формування та діяльність представницьких органів публічної влади), безпосередню (референдуми і народна законодавча ініціатива) та демократії участі («активна участь народу, територіальних громад (комун), інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами, здійсненні місцевого самоврядування шляхом проведення громадських експертиз, консультацій із громадськістю, створення громадських рад при органах державної виконавчої влади усіх рівнів» тощо) [8, С. 22-23].

При цьому В. Головки відзначає ті механізми, що мають прямі правові наслідки (референдум, вибори, доступ до публічної служби); а також ті, що не призводять до кінцевих правових наслідків й мають такі риси: «не є складником, проміжним етапом якоїсь правової процедури у діяльності органів публічної влади; можуть не бути складником процесу, тобто бути самостійною діяльністю, проте відіграють додаткову, допоміжну роль у діяльності органів публічної влади; мають дорадчий чи / та консультативний характер, що виражається у наданні зауважень, пропозицій, рекомендацій для подальшої роботи органів публічної влади».

Відповідно до функціонального призначення, громадськість здійснює участь у виробленні публічної політики через надання певних рекомендацій консультативно-дорадчого характеру. І. Буднік, С. Герасимчук, О. Грязнова, Н. Палас виокремлюють дорадчі механізми участі громадськості як механізми так званої «дорадчої демократії», де принцип врахування інтересів усіх, на кого впливають публічні рішення є основним, а критерії та процедури такого врахування за умов дорадчого політичного процесу набувають вирішального значення. При цьому дорадча демократія можлива за умови інформованих та активних громадян, а також забезпечення правоздатності їх повноважень.

Іншу думку має І. Абрам'юк, який не бачить підстав говорити про якісь окремі дорадчі механізми, через те, що більшість із них за характером впливу на владні рішення і є по суті дорадчими, окрім референдуму, який має прямі і правові наслідки, що настають незалежно від волі чи бажання органів публічної влади та їх посадових осіб, і є механізмом так званої прямої демократії. На нашу думку, чітке розмежування механізмів участі громадськості у публічному управлінні на представницькі, безпосередні та /або прямі, й виокремлення з їх числа дорадчих механізмів, є доволі складним завданням, адже деякі із механізмів можуть відповідати кільком функціям одночасно. Так, наприклад, здійснення участі громадськості через такий механізм як громадські консультативно-дорадчі органи водночас виконує декілька функцій: забезпечує представництво інтересів громадян під час обговорення проектів нормативно-правових актів, тому може відноситися до механізмів представницької демократії; - надає можливість здійснювати прямий вплив на рішення, хоча й має рекомендаційний характер, тому може входити до числа механізмів безпосередньої участі; 3) виконує не лише дорадчу, а й консультативну функції. Крім того, окремої уваги заслуговує не стільки відокремлення дорадчих механізмів участі громадськості, скільки розмежування консультативної та дорадчої функцій серед механізмів участі громадськості у виробленні публічної політики. Демократичний процес вироблення публічних рішень, який характеризується прийняттям консенсусу як загальної згоди між заінтересованими сторонами також

називають консенсусною демократією. Після перших етапів становлення демократії як проголошення, забезпечення і гарантування можливостей реалізації кожним громадянином належних йому конституційних прав і свобод, подальший розвиток передбачає обов'язковість узгодження бажань та інтересів влади із бажаннями та інтересами інших громадян. Таким чином громадянин є не лише членом суспільства, який має певні права, але й обов'язки перед ним, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Консенсусна демократія потребує активної і постійної роботи кожного представника громадськості, обраного до відповідного представницького, державногромадського, експертно-консультативного чи консультативно-дорадчого колективного органу, щодо пошуку компромісів для вироблення узгоджених проектів і прийняття консенсусних рішень із органами влади. Усі стейкхолдери повинні бути налаштовані на «ефективний діалог», мати реальне бажання дійти компромісу, виробити спільне бачення шляхів розв'язання проблеми, забезпечити прийняття єдиного консенсусного рішення й забезпечити моніторинг та контроль за його виконанням [9].

Кожен із цих механізмів здійснює ряд функцій у процесі вироблення публічної політики, однак, не всі механізми участі громадськості є консультативно-дорадчими. Так, наприклад, механізм доступу громадян до публічної інформації забезпечує права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених Законом України «Про доступ до публічної інформації», та інформації, що становить суспільний інтерес. Цим Законом передбачено два способи доступу до публічної інформації: активний - шляхом надання інформації у відповідь на інформаційні запити, систематичного та оперативного оприлюднення інформації в офіційних друкованих виданнях, на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет, єдиних державних веб-порталах відкритих даних, інформаційних стендах та в інший спосіб. У цьому контексті публічна інформація - це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених законом. До інформації з обмеженим доступом відносять конфіденційну інформацію, таємну інформацію, службову інформацію. Норма про обов'язкове оприлюднення на офіційних веб-сайтах знівелювала потребу в багатьох запитах взагалі. Тоді як за їх відсутності (наприклад, у сільських радах) можливо використовувати інші способи оприлюднення (стенди, ЗМІ). Відповідно до вищезазначеного, механізм доступу до публічної інформації здійснює кілька функцій, а саме: 1) інформаційно-комунікаційну функцію, яка полягає у тому, що влада як суб'єкт

надання інформації тримає громадськість в курсі відносно діяльності певних органів публічної влади, у тому числі щодо процесу вироблення політики; 2) контролюючи, за допомогою якої громадськість може здійснювати контроль за діями органів влади та окремих посадових осіб. Проте, використовуючи цей механізм, громадськість не може повноцінно реалізовувати функцію консультанта чи радника у процесі вироблення політики, тому, на нашу думку, він не є консультативно-дорадчим.

Консультативно-дорадча участь громадськості у виробленні публічної політики визначається Постановою Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» такі механізми, як консультації з громадськістю та членство у громадських консультативно-дорадчих структурах. Щодо консультацій з громадськістю, вони можуть проводитися безпосередньо та опосередковано. До безпосередніх форм консультацій з громадськістю відносять: публічне громадське обговорення, що передбачає організацію таких публічних заходів як конференції, форуми, громадські слухання, круглі столи, збори, зустрічі з громадськістю, теле- та радіодебати, дискусії, інтерв'ю, Інтернет-конференції, телефонні «гарячі лінії» тощо (організатором є орган влади із залученням громадської ради); електронні консультації, що проводяться

Проводячи консультації з різними групами інтересів у процесі вироблення публічної політики, виробники або розробники політики мають змогу зібрати інформацію, необхідну для аналізу ситуації або проблеми; оцінити підтримку варіантів рішень різними групами інтересів; підтримати варіант рішення; підтримати групи, які беруть участь у прийнятті рішення [10]. що О. Новіков відзначає, що вітчизняна нормативно-правова база дає змогу виділити кілька способів застосування громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів, а саме: самостійне проведення громадської антикорупційної експертизи, проведення шляхом публічного громадського обговорення, в рамках діяльності громадських консультативно-дорадчих органів (наприклад, громадських рад), а також у формі громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади.

Як висновок, слід зазначити, що під участю громадян у публічному адмініструванні слід розуміти співпрацю громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування з метою вироблення управлінських рішень згідно з межами компетенції цих органів, що в свою чергу має результатом підвищення рівня поінформованості населення щодо власних прав і свобод, актуальних проблем соціально-політичного розвитку, а також сприяння реалізації механізмів громадської участі. Механізми забезпечення участі громадськості у публічному адмініструванні являють собою безпосередні шляхи здійснення участі громадян у здійсненні публічних справ та формуванні публічної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Токвиль Алексіс де. Про демократію в Америці. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
2. Зайчук О. В. Теорія держави і права: Академічний курс : підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL:http://www.ebk.net.ua/Book/law/zauchuk_tdp/part2/401.htm (дата звернення: 10.12.2022).
3. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. Київ : Смолоскип, 2005. С. 254-262.
4. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду : дис. д-ра політ. наук. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2007. 517 с.
5. . Політологія. Краткий тематический словарь. Київ: Наука, 1993. Вип. 3. 350 с.
6. Заець А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ: Парламент. вид-во, 1999. 248 с.
7. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: дис... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 245 с.
8. Політологія. Краткий тематический словарь. Київ: Наука, 1993. Вип. 3. 350 с.
9. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
10. Чернецький Є. Є. Публічне адміністрування заохочень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 21 с.
11. Енциклопедичний словник з державного управління. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.